

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА „ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ“

ВЕСЕЛИН КОСТОВ ЯНЧЕВ

АРМИЯ, ОБЩЕСТВЕН РЕД И ВЪТРЕШНА

СИГУРНОСТ

СЕПТЕМВРИ 1923 ГОДИНА

ПРОВАЛЪТ НА ЕДНО ПОРЪЧАНО ВЪСТАНИЕ

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертационен труд за присъждане на научна степен

„доктор на науките“

София, 2022

СЪДЪРЖАНИЕ

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	3
СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	6
КРАТКО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	8
ПРИНОСНИ МОМЕНТИ	32

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Обект на проучване в дисертационния труд е проблем, останал в голяма степен встрани от вниманието и интереса на обществото и историците в България, а именно вътрешните функции на армията в мирновременните периоди на Третата българска държава. Този проблем от години е във фокуса на моето внимание и до момента на него са посветени две монографични изследвания, обхващащи периода от възстановяването на българската държавност и армия през 1878 г. до 9 юни 1923 г.

Предмет на дисертационния труд е ролята на армията в събитията от септември 1923 г. Поради изключителното място, значение и последици на тези събития за цялостното обществено, политическо и държавно развитие, поради продължаващите вече цял век ожесточени и нестихващи политически, публицистични и историографски престрелки за налагане на „единствено правилната“ им интерпретация, както и поради отсъствието, поне в последните три десетилетия, на сериозен научен дебат по темата, изследването излиза извън строгата конкретика и чисто военния аспект на случилото се. То разглежда процесите и тенденциите в българското общество след края на Първата световна война, замислите и мотивите на отделните вътрешни и външни политически фактори, предизвикали въоръжения сблъсък, начина, по който протича, неговите ефекти и очерталите се след неговия край алтернативи, заедно с конкретните им проявления. Поради това хронологическите граници на практика са от 1918 до 1924 г.

Методът на изследване е интердисциплинарен. Основно се разчита на историческия подход, свързан с издирване, синтез и анализ на факти, в опит да се идентифицират и осмислят събития и процеси и да се характеризират лидери. Задача, която би била трудно осъществима, без вплитането и на теоретични перспективи, идващи от политологията, правото (конституционно, гражданско, военно), философията, статистиката.

Като **извори** основно са използвани документи от епохата, съхранени в националните и чуждите архиви, документи на държавните институции (армия, полиция, Министерски съвет, Народно събрание), на политическите и обществените организации,

периодични издания. Издирена и проучена е наличната, родна и чужда **историография**, имаща пряко или дори косвено отношение към разглежданата проблематика.

Изследването е първото по рода си, поставящо си за **цел** да разгледа драматичните и травмиращи събития от септември 1923 г. от гледната точка на държавността, на защитниците на съществуващия конституционен и стопански строй и най-вече на армията като тяхна еманация, както и да осветли подбудите, мотивите и основните действия на противниците им. Следван е подходът намесата на армията във вътрешнополитическия живот да се разглежда с оглед на легитимно ѝ използване от страна на държавата и нейните органи за защита на държавното устройство и осигуряване на ред и сигурност като условия, без които е невъзможно съществуването нито на индивида, нито на обществото, нито на самата държава. Проследяват се и се представят двете страни на явлението – нормативната база, върху която стъпва държавата при употребата на армията във вътрешнополитически план и конкретните, практически проявления на тази употреба, с убедеността, че това е начинът, по който може да се покаже тяхната свързаност и еволюция, легитимност или нелегитимност, наложителност или произволност.

Дисертационният труд си поставя няколко конкретни **задачи**:

1. Да промени подхода към проблема – от партийно-политически към институционално-политически.
2. Да представи правно-нормативната база, върху която стъпва българската държава при справяне с вътрешни безредици, бунтове, метежи, въстания за гарантиране на вътрешния ред и сигурност, както и състоянието, числеността и дислокацията на нейните силови органи – армията и жандармерията, в навечерието на септември 1923 г.
3. Да очертае основните обществени и политически тенденции в страната след 1918 г., алтернативите, които те предлагат и характера на преврата на 9 юни 1923 г.
4. Да проследи целите, програмата и действията на деветоюнската власт, както и позициите на нейните опоненти.
5. Да идентифицира и посочи съществуващите заплахи за вътрешната сигурност, намесата на Комунистическия интернационал в българската политика, реакцията на подчинената му Българската комунистическа партия и обстоятелствата,

- довели да промяна на нейното легитимистко поведение и поемане на курс на въоръжено антидържавно действие.
6. Да разкрие нивото на политическа и военно-техническа подготовка за насилствено вземане на властта и противомерките на управляващите, с акцент върху полицейските и най-вече военни такива.
 7. За първи път, на базата на автентична документация, да се опишат хронологически, ден по ден, въоръжените стълкновения през септември 1923 г., а не както е досегашната практика по региони, което да даде възможност да се проследят действията на централната власт, армията и полицията в тяхната логична последователност и свързаност.
 8. Да се представят мерките, които управляващите предприемат след края на активните сблъсъци – военни, политически, законодателни, финансови, административни, външнополитически, които, според тях, трябва да доведат до успокояване и умиротворяване на българското общество и извеждането му на пътя на спокойното и възходящо развитие.
 9. Да се разкрият мотивите, сроковете, съюзниците и конкретните действия на БКП и Коминтерна, които, въпреки претърпяното поражение, продължават курса на въоръжено въстание за вземане на властта в България като пролог към световната комунистическа революция, която ще доразруши „стария свят“.
 10. Да се предложат изводи, обобщения и заключения за причините за провала, фактически и на двете противостоящи си страни, за ролята на силата и на насилието, за върховенството на правото и неговото нарушаване или заобикаляне в името на висши държавни, партийни, класови или съсловни интереси или с други думи – за цената на разрушаването и запазването на реда и сигурността в България през 1923–1924 г.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

УВОД

Глава I. ПРЕДИСТОРИЯТА

1. АРМИЯТА КАТО ГАРАНТ НА ВЪТРЕШНАТА СИГУРНОСТ

А. Основни понятия

Б. Нормативна уредба

В. Състав и дислокация на армията и жандармерията през 1923 г.

2. СЛЕД ГОЛЯМАТА ВОЙНА: СЕЛСКА ИЛИ РАБОТНИЧЕСКА ДИКТАТУРА?

А. Земеделският устрем и комунистическата инертност

Б. Контрадиктаторският преврат

Глава II. ПЪТЯТ КЪМ СБЛЪСЪКА

1. ДЕВЕТОЮНЦИТЕ, ВЪТРЕШНАТА И ВЪНШНАТА ОПОЗИЦИЯ

А. Какво обещават деветоюнците?

Б. Вътрешната опозиция – пасивна и лоялистки неутрална

В. Външната опозиция – агресивна и безкомпромисна

2. ДАВИД НЕ ПОБЕЖДАВА ГОЛИАТ

А. Невероятно, но факт: БКП срещу Коминтерна или последната проява на здрав разум

Б. Пречупването или решението за въоръжено въстание

3. „ВСЕСТРАННАТА ПОДГОТОВКА“ НА ВЪСТАНИЕТО

А. Политическа

Б. Военотехническата подготовка

4. ОПИТЪТ ЗА ПРЕВЕНЦИЯ

А. Укрепване на армията и разоръжаване на населението

Б. Срещу чуждите агенти

В. Акцията на 12 септември 1923 г.

Глава III. СБЛЪСЪКЪТ ИЛИ ОБРЕЧЕНОТО ПРЕМЕРВАНЕ НА СИЛИТЕ

1. ЗАВРЪЗКАТА: 20–21 септември

2. КУЛМИНАЦИЯТА: 22–28 септември

3. РАЗВРЪЗКАТА: 29 септември – 4 октомври

Глава IV. НЕСИГУРНАТА СИГУРНОСТ

1. УПРАВЛЯВАЩИТЕ: КЪМ УСМИРЯВАНЕ И УМИРОТВОРЯВАНЕ?

- А. Вдигане на военното положение, връщане на армията в казармите и парламентарни избори
- Б. Закон за защита на държавата, но и амнистия
- В. Стопански и социални реформи

2. БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ СЛЕД СЕПТЕМВРИ 1923 г.

- А. Опит за рекапитулация
- Б. Заздравяване на дисциплината
- В. Финансово, нормативно и кадрово закрепване
- Г. Армията и заплахите за сигурността

Глава V. БКП И КОМИНТЕРНЪТ – ПОРАЖЕНИЕТО КАТО КРАЧКА КЪМ ПОБЕДАТА?

1. КЪМ НОВО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ ПРОЛЕТТА НА 1924 г.

- А. Първи оценки за „старото“
- Б. Коларов и Димитров от Виена: Борбата не е свършена, ще повторим бързо
- В. Елиминирането на вътрешнопартийната опозиция
- Г. Впрягането на Коминтерна в подготовката на новото въстание и търсене на съюзници
- Д. Февруарските директиви на Москва за „всеобщо въоръжено въстание“ в България „в най-близко време“
- Е. Трескавата подготовка

2. ЩЕ ПОВТОРИМ, НО НАЕСЕН

3. ПОЛИТИЧЕСКОТО БЮРО НА ЦК на РКП (б) – ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ ПРОЛЕТТА НА 1925 г., НО МОЖЕ И ПО-РАНО

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

КРАТКО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационният труд се състои от увод, пет глави, заключение и библиография, в обем на 498 страници.

В увода, освен че са очертани целите и задачите на труда и използваните източници, е направен подробен преглед на историографията по темата – българска и чужда. Отграничени са и са характеризирани три периода на пресъздаване и оценка на събитията от 1923–1924 г. до 1944 г., до 1989 г. и след 1989 г.

Първа глава е посветена на „**Предисторията**“ на сблъсъка и се състои от две части. Първата представя основните понятия, върху които стъпва изследването и българската нормативна база, регламентираща използването на армията за гарантиране на вътрешния ред и сигурност. Дадени са работни определения за *армия*, *обществен ред*, *вътрешна сигурност* и са описани двата основни законови начина от световната и българската практика за използване на армията при вътрешни опасности – чрез „*оказване на съдействие*“ на полицията и гражданските власти и чрез обявяване на „*военно положение*“. Детайлно са изложени правомощията на армията в тези случаи, действащото конституционно, гражданско и военнаказателно право, устройството и функционирането на военносъдебната система. Целта е да се покажат не само отговорностите, които държавата, поставена в условия на неизбежна обрана, възлага на армията, но и рамките и границите, които тя очертава с оглед на съществуващия правов ред. Проследена е трансформацията на българските въоръжени сили след подписването на Ньойския мирен договор и тяхната дислокация през 1923 г., за да бъде разкрит ресурсът, с който държавата разполага. Направеният извод е, че в съответствие със световните и европейски практики, българската държава притежава изработени механизми, опит и средства, макар и ограничени, за предотвратяване, овладяване и отстраняване на вътрешни заплахи и опасности за обществения ред и сигурност, като ключова роля сред тях играе армията.

Във втората част на главата, на фона на общоевропейските тенденции са разгледани състоянието и политическите алтернативи в България след края на Голямата война. Констатира се, че се запазва демократичният конституционно-парламентарен режим на управление, но с видими ерозиращи тенденции и със засилване на позициите на леви и

крайни партии и движения. Акцентът е поставен върху две от тях – Българската социалдемократическа/комунистическа партия (тесни социалисти) и Българския земеделски народен съюз, заради техните радикални програмни, а и практически действия, целящи коренна промяна на съществуващия ред. През 1919 г. БКП се поставя в подчинена зависимост от чужда политическа партия/държава, открито приема за цел насилствено и въоръжено завземане на властта, установяване на диктаторско управление на една част от обществото, за сметка на всички останали, тотално унищожаване на съществуващия правен и държавен конституционномонархически ред и замяната му с републиканско съветско управление. Нещо повече – партията пристъпва към създаване на нелегална военна организация за постигане на посочените цели. При земеделците е налице очевидно сходство с комунистическите виждания за въдворяване на нова власт в името на мнозинството „трудещи се“, за сметка на „паразитиращите“ съсловия, въпреки отказа от революционни действия. Маркирани са основните стъпки по пътя на БЗНС за налагане на „съсловна диктатура“ – справянето с „вътрешните врагове“ вън, но и вътре в партията, създаване на собствена партийна милиция, обсебването на цялата партийна и държавна власт от партийния лидер Ал. Стамболийски. По този начин, след като са овладени партийното ръководство, Министерския съвет и Народното събрание, практически цялата държавна и военна власт се съсредоточава в ръцете на партийния вожд. Омаломощени са или са отстранени всички фактори и бариери пред неговото намерение да се скъса с демократичните и правни принципи и ценности, върху които е изградена българската държавност след 1879 г., и да се тръгне към налагането на нов модел на еднопартийна и безконтролна авторитарна власт, претендираща да изразява интересите само на една класа или съсловие.

Коминтерновските и съветски дейци още през 1922 г. съсредоточават вниманието си върху възможността за скоростно вземане на властта в България от комунистите чрез „държавен преврат“ и започват да изпращат оръжие за тази цел, без да се интересуват от това, кой упражнява властта в момента. Това се превръща в „червената нишка“ в тяхното мислене, което обяснява защо когато през юни 1923 г. българските комунисти са изпреварени от военните, от традиционните и нови политически фактори, Москва няма да остане безучастна и ще окаже неимоверен натиск, за да накара подопечната си партия да поеме инициативата и да тръгне към насилствено завземане на държавната власт. На този

етап обаче БКП залага на очакван открит конфликт между старите партии и управляващите земеделци, на евентуална гражданска война, която ще изтощи и двата противостоящи си лагера, но ще увеличи собствените ѝ сили, което ще направи възможно и донякъде неизбежно идването ѝ на власт. Тази логика обяснява и благосклонния, лоялистки неутралитет, зает от ЦК на БКП на 9 юни 1923 г. и спазван цели два месеца.

В сбита форма е направена характеристика на извършения „контрадиктаторски преврат“, като са поставени под съмнение редица необосновани и легендарни твърдения. Подчергано е, че армията и военните изиграват ключовата роля за властовата трансформация и се ангажират политически, но не се превръщат във водещ управляващ фактор.

Втора глава разглежда „**пътя към сблъсъка**“ между Комунистическата партия и новите управляващи. Посочено е, че целта на последните е да върнат традиционните принципи на конституционно-парламентарното, демократично управление и да обновят държавния, политическия и стопанския живот на страната. Цел, която е подкрепена от всички традиционни партии, дори от Комунистическата. Не са демонстрирани намерения, както и конкретни стъпки за създаване на надпартийна или безпартийна авторитарна държавна власт. Деветоюнците, без да са образец за демократично и правово управление, не обявяват военно положение, бързо прибират армията в казармите, не прибегват до издаване на наредби-законови, не въвеждат крайни ограничителни мерки – вътрешна цензура, забрана на партии и организации, не провеждат масови репресии. В страната се създава безпрецедентна ситуация на практическо отсъствие на вътрешни фактори, работещи срещу новоустановената власт, срещу обществения ред и вътрешната сигурност. Свалените от власт земеделци не търсят конфронтация, а диалог с властта. Ръководството на Комунистическата партия разглежда извършената правителствена смяна като възможност да активизира своята дейност, за пропагандиране на единствено спасителното работническо-селско правителство, но чрез мирни средства. Нито земеделците, нито комунистите вътре в страната имат намерение да влизат в директен сблъсък, още по-малко въоръжен, с управляващите. Такива намерения се отстояват и промотират от два външни фактора – създаденото Задгранично представителство на БЗНС в Прага и Изпълнителния комитет на Комунистическия интернационал в Москва. Земеделската емиграция си поставя

за цел насилственото събаряне на деветоюнската власт и връщане на БЗНС в управлението, разчитайки на подкрепата основно на Сърбо-Хърватско-Словенското кралство и на Съветска Русия, която трябва да осигури и гарантира съдействието на комунистите в страната. Още на 14 юни 1923 г. Коминтернът поръчва на БКП незабавно да започне въоръжени действия и извърши контрапреврат заедно със земеделците и с македонските революционери. Смисълът на изискваното действие е да превърне БКП в истинска революционна партия, да се сложи началото на нова революционна вълна в Европа, а защо не и в Азия, да се защити съветската власт в Русия и да се даде урок и стимул на останалите комунистически партии. Не на последно място - да се спаси честта и авторитета на Коминтерна, въпреки неговите нереалистични и неадекватни прогнози и действия. Но и двата центъра не успяват бързо да приведат плановете си в изпълнение, да активират и започнат желаната гражданска война, защото БКП отказва да се включи в нея.

Първенстваща и решаваща роля за промяната на позицията на ръководството на Комунистическата партия и насочването ѝ към скорошно и въоръжено завладяване на властта в България изиграва виенският нелегален център на Коминтерна и лично неговият ръководител В.П. Милютин. Това е фигурата, която най-енергично се заема да претвори на дело искането на московската централа от 14 юни, да осигури съюзници, в лицето на Задграничното земеделско представителство и ВМРО, и да обезпечи ресурсно бъдещата акция. Но едва след изпращането на специален представител на бюрото в София, в лицето на А.Е. Абрамович-Четуев и на „натиска, упражнен от страна на Коминтерна“, ЦК на БКП след 3 и преди 17 август взема решение за вдигане на въоръжено въстание, най-вероятно през септември 1923 г. За взетото решение са уведомени структурите по места. Що се отнася до изградената представа за „историческите решения“ на ЦК на БКП от 5–7 септември 1923 г., с увереност може да се твърди, че тя е дело на В. Коларов, съчинена е *post factum*, съобразена е с изискванията на председателя на Коминтерна Гр. Зиновиев и е силно съмнителна. Решението няма връзка с марксистката теория за класовата борба, не е предизвикано от стихийно и масово недоволство на българските трудещи се, от някакъв „революционен подем“ и далеч не е в техен интерес. То е идеологически мотивирано, но не е наложително, не е социално и политически обусловено. С подчиняването си на коминтерновските искания БКП престава да бъде идейна, работническа, социална, революционна партия и се превръща в структура за насилствено завоюване на властта, за

да бъдат задоволени амбициите и се докаже правотата на болшевишките виждания за продължаване на световната социалистическа революция.

От втората половина на август ръководството на БКП се заема с политическа и военнотехническа подготовка на предстоящото въстание, но със свойственото му доктринерство и без особена енергия и ентузиазъм. Следвайки очертаното от Третия интернационал разбиране за същността и характера на единните фронтове, то практически не търси съюзници, а прави опит да из земе членската маса на левите и лявоцентристките партии, да ги отслаби и обезличи и логично претърпява пълно фиаско. Документите от епохата сочат, че дълго лансираната теза за постигнато споразумение за единодействие с БЗНС и за запазване на неутралитет на ВМРО в Пиринска Македония не отговаря на истината. Призивите за създаване на „единен фронт“ не разширяват позициите и влиянието на партията, която остава изолирана и допълнително се самоизолира. Причината за това е, че всички останали политически играчи са наясно с нейните нереалистични и крайно опасни за бъдещето на страната намерения. Извънредно преувеличените и нереалистични историографски описания не могат да променят действителната картина на слабата и незадоволителна военно-техническата подготовка на бъдещата акция, за която не се изработва общ план, стратегически и тактически, не се определя общо ръководство, не са изградени въстанически бойни структури и не е осигурено въоръжение. Провал претърпяват и опитите да се спечели армията. Подготвяното въстание не може да разчита на успех и поради факта, че деветоюнската власт вече се е утвърдила и се ползва с подкрепата както на силовите органи, така и на значителна част от обществото. Липсва и външна подкрепа. Нито Коминтернът, нито Съветският съюз, нито „всесветският пролетариат“ поемат никакви конкретни ангажименти, а последвалите псевдореволюционни прояви в Германия и Полша свидетелстват за тяхното безсилие и безпомощност, а не за сила и подем. Подкрепа не може да се очаква и от маргиналните съседни комунистически партии. Международната обстановка е далеч от „благоприятна“ дори и само поради факта, че на западната българска граница са съсредоточени сръбски войски. В случая остава да се разчита на възпитаваната с десетилетия ненавист към държавността и нейните институции, на разочарованието и неудовлетворението от провала на националната идея, от следвоенните кризисни явления в политическата, стопанската и духовната област, на чувството на несигурност и страх и едновременно с това на

естествения стремеж към бърза и радикална промяна, която не може да се постигне по друг, освен силов начин, както и на желанието за реванш на част от селската маса по места.

В детайли е проследен и „опитът за превенция“ на управляващите, с цел гарантиране на вътрешния ред и сигурността на държавата и проявяващ се в няколко направления – укрепване и прочистване на армията и полицията, разоръжаване на населението, неутрализиране на множеството болшевишки агенти, проникнали в страната при земеделското управление, блокиране на вътрешните дестабилизиращи фактори. Все мерки, които още повече ограничават шансовете за успешно изпълнение на възложената от Коминтерна задача. Въпреки че политическото и военно ръководство на страната, а и цялото общество, са наясно с промяната в курса на БКП, ролята на Москва, евентуалните съюзници и решението за започване на въоръжени действия, до началото на септември властите не предприемат ограничителни или забранителни мерки спрямо Комунистическата партия. Едва тогава и след като получават сведения, че акцията е подготвяна за 16 септември, те нареждат, а на 12 септември пристъпват към превантивни „предупредителни мерки“ – арестуване на централното и местните ръководства на партията, изземване на оръжието от нейните последователи и налагане на пълен контрол над комуникациите в страната, с цел прекъсване на подготовката и предотвратяване на очаквания въоръжен контрапреврат. Изпълнението на мерките се възлага основно на полицията, но съобразно действащия Правилник за съдействието, което войската дава на гражданските власти, се разчита и на армията. Акцията не е провокация спрямо Комунистическата партия и има много по-сериозни цели от тази да предотврати възможността комунистите да спечелят предстоящите парламентарни избори, което практически е невъзможно. Представени са и са анализирани откритите автентични инструкции и заповеди за действие на войските от столичния гарнизон, а и на армията, при потушаване на метеж и вътрешни размирици. Изтъкнато е, че те практически повтарят вече разработени след края на Първата световна война документи, че звучат произволно и крайно, но не са в противоречие с действащото законодателство, разглеждащо случаите на неизбежна отбрана и крайна необходимост. Като незаконно и противоправно е определено нареждането за застрелването на всеки, който се опитва чрез агитация да въздейства на войниците да не изпълняват своите задължения. Същият характер имат и част от наредените мерки от вътрешния министър – забраната на събрания, на свободно придвижване,

въвеждането на цензура. Те биха били възможни само при обявено военно положение и то на основа на рецидив, а не на конституционна обосновааност. В своята цялостност мерките свидетелстват, че в началото на септември 1923 г. държавната власт не само е наясно какво предстои, но преминава в настъпление и изземва инициативата от заговорниците, като ги лишава от едно основно предимство – изненадата.

В София, в окръжните и околийски центрове полицейските и военните действия не срещат съпротива. Арестувани са не 2000 или 3000, както се твърди в историографията, а 1148 души, голяма част от които бързо са освободени. С две изключения никъде в този ден не са изпълнени предварителните директиви на ЦК на БКП да се оказва въоръжена съпротива, а в случай на общо нападение срещу партията и масови арести да се провеждат протестни митинги и да се вдигне 24-часова стачка. Мерките не успяват да неутрализират ЦК на БКП, но разстройват функционирането му и прекъсват връзките му с провинциалните структури, чиито ръководства са обезглавени. Комуникацията и координацията в партията са парализирани. Симптоматично за нейното състояние е, че тя посреща удара апатично и с примирение.

В някои комунизирани села в Старозагорско, Ихтиманско, Пазарджишко, където „Бог е високо“, а армията далечно, има прояви на спонтанно, стихийно противодействие, един първи етап на ограничена съпротива. Макар и идеологически мотивирано, въпросното противодействие не може да бъде определено като начало на въстание, защото е резултат на самоинициатива на отделни преследвани и заплашени от арест лица, немногочислени групи без потенциал, които действат неорганизирано, изолирано и некоординирано, в ограничен географски ареал, без каквато и да е връзка помежду си, без общ план и без общо ръководство на местно, а още по-малко на централно ниво. Оказаната съпротива има дефанзивен, а не офанзивен характер, не е свързана с единство на време и място. Тя трябва да се характеризира като метеж, така както е фиксиран в Наказателния закон от 1896 г., чл. 138.: „Тълпа, събрана с цел чрез сила или заплашване да препятствава: 1) на българското правителство или Народното събрание; 2) на друга някоя публична власт или неин орган да упражняват свободно своите права и длъжности, или да ги принуди да извършат или не извършат нещо в кръга на техните права и длъжности“. Именно от 13 септември армията активно се ангажира с овладяването на възникналите огнища на напрежение и

възстановяване на реда в провинцията. С разрешения на Ликвидационния орган армията е увеличена с 1000, а на практика с доста повече, доброволци, което трябва да засили потенциала на силите, отговорни за запазване на реда в страната.

Трета глава проследява „Сблъсъкът или обреченото премерване на силите“. Тя е в три части. Първата част представя „Завръзката“ – как се стига до решението за обявяване на въстание и първите организирани, макар и на местно, но градско ниво опити за овладяване на властта от комунистическите структури. Изтъкната е ролята на виенския център и на В.П. Милютин, които, недоволни от пасивността на БКП на 14 септември 1923 г. изискват партията да започне открита въоръжена борба в провинцията, изоставяйки столицата, където се преценява, че не съществуват шансове за успех. Дали това искане е стигнало до София трудно може да се докаже, но е показателно, че едва след него ръководството на БКП започва да обсъжда варианти за общо, организирано противодействие на правителствените мерки. Обсъждането е дълго и мъчително – цели шест дни (15–20 септември), което само по себе си е показателно. След анализ на версиите на двамата протагонисти – В. Коларов и Г. Димитров, всички с късна дата, след отчитане на факта, че в завършен вид взетите решения се появяват, както впрочем и самото решение за започване на подготовка на въоръжено въстание, през 1947 г., и след използването на достоверни писмени свидетелства от онова време, с голяма доза увереност се заключава, че ЦК на БКП е взел решение и е определил деня 23 септември 1923 г. за начало на въстание, но без да е безспорно кога точно и от кого е взето, кои са очакваните съюзници и дали въобще има такива, какво е ръководството му. Откритият в архива на Комунистическия интернационал доклад на члена на ЦК на БКП Т. Петров, изпратен на 21 или 22 септември 1923 г., свидетелства, че на 17 или 18 септември е ЦК е наредил нанасяне на контраудар с цел вземане на властта по места и освобождаване на арестуваните комунисти и с разчет акцията да прерасне в партизански действия или във въстание на селските маси. Тъй като Т. Петров не информира за последващо решение на ЦК на БКП за започване на масово въстание, може да се счита, че то е взето само от В. Коларов и Г. Димитров, със знанието, но без одобрението на организационния секретар Т. Луканов. Документите сочат, че не само противниците, но и привържениците на въоръжената акция нямат илюзии, че тя има, макар и минимални, шансове за успех. Това проличава както в доклада на Т. Петров, така и в действията на В. Коларов, който като юрист си дава сметка, че партията му, веднъж

излязла от коловоза на легалната политическа борба, няма как да не бъде поставена извън закона и поради това предварително регистрира в съда нова партия, която трябва да обедини комунистическите кадри след погрома и подготвя издаването на нов „независим“ вестник. Нещо повече – Коларов и Димитров предварително са помислили за и са подготвили канал за напускане на страната. Това поставя под сериозно съмнение съществуването на какъвто и да е план и готовност да се действа в София и окръга. Пасивността на столичното работничество след 12 септември, липсата на какъвто и да е опит да бъдат организирани и ангажирани пернишките миньори, определянето на Враца за център на въстанието и напускането на София от главните му радатели свидетелстват по-скоро за предварително осъзнаване на невъзможността да се постигне каквото и да е в столицата. А без овладяването на центъра на властта или поне неговото блокиране, шансовете за успех на всяко заговорничество действие радикално намаляват. Описани са опитите на 20 септември 1923 г. за овладяване на четири български града в Централна Южна България, за да бъдат освободени арестуваните в тях комунистически водачи по нареждане от София или като самоинициатива на местните комунистически водачи и провалянето им за часове в резултат от решителните действия на армията и на доброволци. Антидържавните и антиправителствените прояви продължават в селата, на този етап югозападно от Пловдив и северозападно от Пазарджик, но без свързаност и координация. Тези акции представляват втори етап на конфликта с държавата и вече се вписват в регламентираната в Конституцията възможност да се обяви военно положение, в случай на „належаща опасност“, произхождаща от вътрешно въоръжено въстание, което е налице, „когато с оръжие в ръка известни обществени слоеве или личности въстават против обществения и държавен ред и строй“. При такива обстоятелства държавата се намира в условия на „неизбежна отбрана“ и е длъжна да употреби всички легитимни средства, за да отблъсне противоправните нападения на организирани групи и частните лица, включително да прибегне до института на военното положение. Случващото се в провинцията и добитите сигурни сведения, че за 22–23 септември са дадени нареждания за повсеместни въстанически действия, правят неотложно неговото обявяване на 22 септември 1923 г. Армията поема цялата отговорност за гарантиране на реда и сигурността в страната, контрола върху полицейските и административни власти и получава правото да действа самостоятелно и със сила при предотвратяване или прекратяване на граждански размирици. Ограничават се

конституционните права на гражданите и започват да действат военнополови съдилища за граждански лица, извършили престъпления, които нарушават реда и сигурността – все мерки, предвидени и често практикувани като спасителни за запазване на държавния и обществен организъм.

Втората част „Кулминацията“ проследява по дни, от 22 до 28 септември, а където е възможно и по часове, мерките, предприети от държавната власт – правителството, Министерството на войната, Щаба на армията, Министерството на вътрешните работи и народното здраве за овладяване на нарастващите по интензитет и географски обхват въоръжени сблъсъци. Основно вниманието е съсредоточено върху управленческите решения на командването и поведението на армията и подкрепящите я доброволци и е представен техният алгоритъм: 1. Командването нарежда вземане на мерки за гарантиране пълната сигурност и безопасност на големите градски и войскови центрове чрез засилване на охраната на казармите, складовете с оръжие и привличане на доброволци; 2. Изисква осигуряване на безпроблемното функциониране на комуникациите чрез учредяване на комендантства и охрана на гарите, телеграфо-пощенските станции, мостовете, тунелите и изпращане на патрули по пътищата; 3. Заповядва да се формират малки маневрени военни отряди, добре въоръжени с картечници и оръдия, които, без да отслабват сериозно своите гарнизони, с всички възможни средства за бързо придвижване – влакове, камиони, леки автомобили, конски коли да се явяват в застрашените пунктове и с бързи, строги, и дори сурови мерки да възстановяват реда; 4. Делегира права на командирите по места, които трябва да действат самостоятелно, по собствена инициатива и с оглед на обстоятелствата; 5. За овладяване на районите с интензивни и мащабни въстанически прояви и възстановяване на държавната власт се формират по-големи отряди от една-две до три-четири роти редовна войска, доброволци или смесени. Задачите, които им се възлагат, са или в походен ред постепенно и последователно да елиминират огнищата на съпротива, или по най-бързия начин да стигнат до критичния пункт, съвместно и координирано да го атакуват и превземат. Основен донор на такива формирования е Софийският гарнизон, но също и Пловдивският, Старозагорският, Бургаският, Карловският, Шуменският, Търновският, Русенският, Плевенският, Врачанският и др.; 6. В действие са вкарани всички налични видове войски – сухопътни, въздушни и морски. Основната тежест е върху пехотните части. Пушката и щикът са оръжията, на които се разчита в най-голяма степен.

В боевете наситено се използват картечници и оръдия, поради тяхната ефективност и сплашващ ефект. За неправомерното използване на картечници не се намират сведения, докато за артилерията има безспорни – стрелба по населени места без предупреждение, разрушаване на домове след края на сраженията. В боевете се включват и кавалерията, артилерията, инженерните и технически части. Използвани са, иначе забранени по Ньойския договор, самолети за разузнаване, разпръскване на пропагандни и агитационни материали, но и за обстрелване с картечници и бомбардиране. Ограничените възможности на военноморския флот са впрегнати както за транспортиране на военни отряди, така и за огнева подкрепа на водените в близост до крайбрежието сражения; 7. След приключване на активните сражения, които трябва да имат за резултат обкръжаване и унищожаване или обезвреждане и пленяване на бунтовниците, войсковите части трябва да разположат временни гарнизони в селищата и с помощта на административните и полицейските власти да ги претърсят и обезоръжат; 8. Останалите или нови сили да бъдат включени в преследването и залавянето на разпръснатите се въстаници, и прикриване на границите, за да не бъде допуснато тяхното преминаване на чужда територия.

Посочено е, че за разлика от периода до 22 септември, когато командването и армията успяват да действат бързо, адекватно и ефективно, то в решителния период военните власти съумяват относително бързо и координирано да овладеят ситуацията в Южна и Североизточна България, но срещат сериозни трудности в северозападния край на страната, който за пет дни практически се оказва извън контрола на държавата, а в голяма степен – и на армията. Причините не са само обективни, не се дължат толкова и на силата на комунистическо движение, а в допуснатите от Министерството на войната и от Щаба на армията пропуски и грешки както в командно, така и в организационно отношение. Една част от издаваните от тях заповеди са хаотични, недокрай обмислени, несистемни и дори противоречащи си. В София не успяват по най-бързия начин да организират и изпратят достатъчно силни военни части в района, да проследят и координират техните действия. Първоначално отправените малки отряди се оказват неефективни, бързо са разбити и се превръщат в донори на оръжие. Нито ген. Вълков, нито полк. Стоянов отиват в районите на въстаническите действия, предпочитат да се доверят на своя пълномощник полк. Маринков, който не се справя по най-добрия начин с поставената му задача и забавя общото настъпление срещу Фердинанд и Берковица. Проличава липсата на добра разузнавателна

мрежа и на проверена информация, поради което командването на армията и началниците по места реагират на всеки сигнал от „достоверен източник“, заповядват формирането на отряди и ги проваждат в пунктове, в които не съществува реална опасност за реда и сигурността. По този начин те разпиляват и без това ограничените сили и ресурси на армията. Загубата на оперативен контрол на централно ниво „стимулира“ военните командири към отговорност, но и към самоуправство и нерегламентирани действия. През цялата кампания висшето командване остава без връзка с Видинския и Ломския гарнизон, които са в епицентъра на въстанието. Началниците на последните действат самостоятелно, по своя инициатива, но практически следват същата логика и алгоритъм, зададени от София. Случаят е показателен за това, че дори без предварителни планове за справяне с вътрешни размирици, без височайши заповеди и указания, офицерите и войниците възприемат комунистическите акции като обявяване война на държавата и реагират по законите на войната.

Успоредно са посочени и причините, поради които Москва и Коминтернът не успяват да окажат ефективна помощ на въстаналите под техен натиск български комунисти.

Третата част „Развръзката“ проследява събитията до 4 октомври 1923 г., когато частично е вдигнато военното положение. Проследени са акциите на военните части по прочистване на въстаналите райони, обезоръжаване на населението, преследване и залавяне на групи, преминали в нелегалност и извършващи саботажи и нападения. Посочени са и мерките, които се вземат на най-високо ниво за прекратяване на насилията, успокояване и умиротворяване на страната и прехвърляне на отговорността от военните към гражданските власти и най-вече към съдебната система.

Логиката на процесите в българското общество сочи, че събитията от септември 1923 г. имат своето присъствие и дават отражение върху целия политически живот и през 1924 г. Това е време, през което управляващите предприемат серия от законодателни, стопански и военни мерки, които да предотвратят повтарянето на случилото се и трайно да гарантират реда и сигурността, а БКП и Коминтернът правят всичко възможно за бързото и този път успешно повтаряне на въстанието. На тези проблеми са посветени отделни глави – четвърта и пета. Отчитайки „**несигурната сигурност**“ на ситуацията в страната, правителството се насочва към нейното успокояване и умиротворяване. Планът му включва няколко стъпки –

вдигане на военното положение и връщане на армията в казармите, провеждане на парламентарни избори при гаранции за сблъсък на политически идеи, амнистия за масата, взела участие във въстанието, съдебно наказване на нейните водачи и концентриране върху стопанските проблеми. Окончателно военното положение е отменено на 7 ноември, армията е върната в казармите, а на 18 ноември 1923 г. са проведени парламентарни избори. В тях, макар и с известни ограничения, са допуснати да участват и БКП, и БЗНС, а в изборния ден няма организирани насилия и армията не се намесва. Демократическият сговор в коалиция със Социалдемократическата партия печели огромно мнозинство, но отказва да предложи нов, парламентарно излъчен кабинет.

Сред депутатите, които принципно одобряват мерките на властта за справяне с комунистическото въстание, се оформят два лагера относно начина на тяхното прилагане и пътищата за умиротворение. Социалдемократите и сговористът проф. Вл. Моллов застъпват тезата, че върховенството на закона и на Конституцията, като неотменими характеристики на правовата държава, трябва да останат водещи както при справянето с извънредните обстоятелства, така и при търсенето на отговорност от предизвикалите ги виновници. Те се обявяват за осъждането на всяко издевателство, извършено не само от бунтовниците, но и от отделни лица или от органи на властта, станало не по правилата на войната, станало след метежа и извън мярата, необходима за уталожването на духовете. Споменатите депутати настояват такива действия да бъдат съдебно анкетирани и да получат наказание, защото само това е пътят за умиротворение на страната. Другият лагер, в лицето на „чистите сговористи“ Н. Рачев, Сл. Василев и на министър-председателя Ал. Цанков, е категорично против търсене на отговорност от тези, които са защитавали съществуването на държавата и „днешния държавния строй“ в условия на гражданска война, при която отсъстват ясно очертани фронтове и правила. Точно в този пункт проличава същественото разминаване сред управляващото мнозинство. Докато една част от него е за търсене на отговорност от всеки прекрачил границата на законността или за ред чрез справедливост и върховенство на закона, другата е за амбивалентно отношение към законността, в зависимост от това спрямо кого и при какви обстоятелства се прилага, за ред на всяка цена, дори и налаган със сила или насилие, което излиза извън границите на законността и Конституцията. И двата лагера отчитат ключовата роля на армията, изказват благодарност за изпълнения от нея дълг „на върховен блюстител на съдбините на отечеството“.

Особено внимание е отделено на мотивите, дискусиата и съдържанието на Закона за защита на държавата, с оглед гарантиране на сигурността и реда в държавата и ролята на силовите институции. За първи път в историографията е представен неговият предшественик, предложеният, но негласуван от Народното събрание земеделски „Закон за защита на държавата“. Направен е и преглед на оценките на закона в периода до 1944 г., след 1944 г. и след 1989 г. Общото заключение е, че ЗЗД няма за цел да защити едно конкретно управление, а принципите на държавността, установени от Търновската конституция и да запълни съществена празнота в действащото законодателство, което не разглежда случаи на системно пропагандирана и организирана дейност за насилствено унищожаване на демократично-парламентарния ред. Сред неговите акценти са съхранението и гарантирането на способностите на основните защитници на външната и вътрешна сигурност на държавата – армията, жандармерията и полицията, чрез пресичане на всяка бунтовническа пропаганда и не допускане на неподчинение. Доказателство за това, че Законът за защита на държавата не е изключителен и фашистки, е фактът, че неговите принципи са заложили в три от членовете на действащата в момента Конституция на Република България от 1991 г. (Чл.11. (4); Чл. 39. (1), (2); Чл. 44. (2)).

В идейно-практически контекст е представен и приетият през януари 1924 г. Закон за амнистия и допълването му през април с.г. Изтъкнато е, че по традиция тези закони тенденциозно са подценявани и омаловажавани от комунистите и земеделците, както и от възприелата техните оценки следдеветосептемврийска историография, че дори и в съвременни изследвания. Игнорира се големият времеви обхват на амнистиите, широкият кръг от опростени политически престъпления и лица, фактът, че управляващите не само обещават, но и дават доказателства, че действително се стремят към успокояване и умиротворение на страната. Издирени са и са посочени данни, според които към края на 1925 г. само 84 души са осъдените, а 374 са обвинените с висящи дела при сведения за над 9000 арестувани за юнските и септемврийските събития. С последвалата забраната на БКП през април 1924 г. практически завършва серията от законодателни и съдебни мерки, които трябва да ликвидират последиците от септемврийските събития. Успоредно с това, за да се успокои обществото, са предприети и серия от стопански и социални реформи.

Втората част на четвъртата глава разкрива усилията на държавното ръководство за укрепване на армията. Проследени са както генералната цел – връщането на наборната система, с оглед предотвратяване на нови предизвикателства пред вътрешната и външна сигурност на страната, така и три съпътстващи – изясняване и осмисляне на поредната намеса на институцията в политическия живот, заздравяване на дисциплината, финансово и нормативно укрепване и развитие.

По отношение на причините, предизвикали кървавия братоубийствен конфликт и намесата на войската, командният състав отчита не само политическите, но и икономическите и социалните. В един типичен военен стил препоръчаните мерки за тяхното преодоляване са твърди и безкомпромисни. Що се отнася до практическите, чисто военни уроци от събитията, като стратегия и тактика за водене на вътрешна, партизанска война, те са отбелязани много точно и конкретно от отделни военни началници, но няма информация Министерството на войната и Щабът на армията да са ги отчели и трансформирали в конкретни указания и изисквания. Не бе открит нито един аналитичен разбор на действията на висшето командване, на полковите началници и на отделните войскове команди, с оглед отчитане на допуснати пропуски и грешки при ръководството на кампанията и извличане на поуки от тях. То не си дава труда да издири и направи списък на жертвите, които армията дава, но педантично отчита изразходваните патрони, снаряди и повредено или изгубено имущество.

За заздравяване на дисциплината се действа в две посоки. Едната е изказване на благодарности, даване на награди и поощрения за проявилите стоицизъм и решителност офицери и войници, и наказания за тези, проявили бездействие, усъмнили се в правилността на прилаганите наказателни мерки, симпатизирали или открито съдействали на противодържавните елементи. Факт е, че броят на последните е пренебрежително малък.

Грижата за офицерството и армията се проявява в повишаване на отделяните средства за тях чрез допълнителни кредити и от редовния държавен бюджет, както и в приемане на серия от закони. Военното училище е признато за висше специално учебно заведение, което трябва да гарантира висококачествената подготовка на бъдещите офицери. Със „Закон за обезщетяването действащите офицери и свръхсрочно-служещите подофицери, напуснали войската поради намалението и преустройството ѝ според

Ньойския мирен договор“ се дава едно по-справедливо обезщетение на онези, които не по своя воля са преминали в запаса. Още два закона – този за военните лица и за изменение на Военносъдебния закон, трябва да върнат армията към нейните традиции и да коригират извършени при управлението на земеделците необмислени промени.

Събитията от септември 1923 г. дават солиден аргумент на българските власти да поставят отново пред ареопага на победителите проблема за съдбата и бъдещето на българската армия и да поискат връщането на редовната наборна военна служба. След като не срещат разбиране и получават категоричен отказ, те решават да заложат на умерени, частични и временни искания с регресиращ характер – десет, пет или три-четири хиляди войници да се набират на задължителен принцип. Увеличаващите се сведения за подготовка на нов въоръжен сблъсък карат правителството да рискува и да проведе частична мобилизация, разчитайки, че често временните решения са най-трайни и че съюзническите контролни органи ще приемат свършения факт. Въпреки съпротивата на последните и отказа им да признаят наложителността и необходимостта на мярката, правителството на проф. Ал. Цанков успява да увеличи състава на армията, макар и за ограничен и фиксиран период.

С разрастването на разбойническите прояви през пролетта и лятото на 1924 г. става ясно, че полицията трудно ще се справи с проблема и по традиция тя търси подкрепа от армията. По този начин армията отново и пряко е въввлечена във вътрешнополитическия конфликт.

Последната пета глава **„БКП и Коминтернът – поражението като крачка към победата“** цели да даде отговор на въпроса дали след септември 1923 г. продължават да съществуват реални опасности за реда, сигурността и бъдещето на държавата или те са плод на въображението на управляващите и са използвани от тях за оправдаване на собственото им „мракобесие“. Последователно са проследени разногласията и противоречията, сблъсъкът на легитимисткия подход, защитаван от Т. Луканов и продиктувания от Москва революционен подход, прокарван от В. Коларов и Г. Димитров. Дватамата, веднага след като напускат страната, обявяват, че предстои реванш чрез едно ново въстание, с чиято подготовка веднага ще се заемат. По този начин те очакват да получат индулгенция от Москва за провала си и да бъдат признати и утвърдени като безспорни ръководители на

българските комунисти. Коларов и Димитров действително са потупани по рамото от председателя на Коминтерна Зиновиев, което ги въодушевява да впрягат усилията си в „правилното“ обясняване и оправдаване на случилото се и в изпълнение на новата недвусмислена директива за продължаване на опитите за завладяване на властта чрез въоръжени действия. По този начин в БКП се оформят две становища за септемврийските събития и за бъдещето на партията. Те се припокриват в прехвърлянето на отговорността за тях и обвиненията към управляващите, но според Т. Луканов, отговорът на партията е бил безразсъден, безсмислен, преждевременен и ненужен бунт, дело на буйни и недообмислили работата другари (Коларов и Димитров) и оттук нататък партията трябва да се върне на почвата на легалната парламентарна политическа борба. Второто становище е на Коларов, споделяно от Димитров и от Коминтерна, че партията е била длъжна да оглави стихийното надигане на масите, за да не изгуби връзката с тях и е длъжна да продължи нелегалната въоръжена борба, скоростно подготвяйки ново въстание. Самообявили се за Задграничен комитет на БКП, Коларов и Димитров започват да диктуват своите виждания на вътрешното ръководство на партията и да кадруват. През ноември 1923 г. те открито са подкрепени от ръководителите на Коминтерна и на РКП (б). Въпреки очевидния провал на „втората вълна“ на световната революция не само в България, но и в Германия и в Полша, последните очакват нови сблъсъци на Балканите и в България и препоръчват да се търси обединяване в единен революционен поток на съществуващите там работнически, селски и националноосвободителни движения, като комунистическите партии проникнат в тях, овладеят ги и ги подчинят. Смъртоносно враждебните отношения на ВМРО с БЗНС и БКП правят замислената комбинация практически невъзможна, но за коминтерновските вождове това не е от съществено значение. За тях е важен алхимичният подход към революцията, при който смесването на взривоопасни съставки не може да не предизвика политически взрив, очакван през пролетта на 1924 г. Постовете, които Коларов запазва, а Димитров и Милютин получават в структурите на Коминтерна, са недвусмислено доказателство за доверието на болшевишкото ръководство към тримата мохикани на революцията в България. Коминтернът се ангажира и с финансовото обезпечаване на бъдещата революция, като поема издръжката на задграничното и вътрешното ръководство на БКП, както и на самата партия. От октомври 1923 до октомври 1924 г. БКП получава 6 065 909 лв., толкова, колкото са годишните разходи на цели, и то сериозни, окръзи, като Варненски,

изразходвал 6 569 245 лв. за 1923/1924 г. и Плевенски – 6 099 204 лв. Налага се максимата: „Всичко е въпрос на време и пари“.

През декември 1923 г. останалите в България членове на ЦК на БКП демонстрират, че напълно са се отказали от самостоятелно мислене и здрав разум и декларират готовност безусловно да следват директивите на Коминтерна, препредавани или инициирани от Милютин, Коларов и Димитров. Те привиждат революционни обстоятелства и революция там, където не са налични и се ангажират с нейната подготовка. С обединените усилия на Коминтерна, Задграничния комитет и вътрешното ръководство, от партията са изключени критиците на авантюристичния септемврийския курс, както отядно, така и отляво, което се възприема като пореден етап на болшевизацията ѝ.

През януари 1924 г. в Москва се формира нов център, наречен Македонска, Балканска или Българска комисия, който се заема с планирането, организирането и контрола на „революционните“ събития на Балканите. Присъствието в него на висши представители на съветските служби за сигурност, на Червената армия и на Коминтерна, както и на ръководителя на съветската външната политика Чичерин свидетелства, че Балканите и конкретно България отново се превръщат в приоритетен регион за нови политически експерименти, след провала в Германия. Този център формулира два основни проблема, които в близките месеци ще се превърнат в най-острите и най-дискусионните за Коминтерна и за БКП. Първият е стратегически – за създаването на политически блок за борба с правителството на Цанков, с център БКП и флангове от земеделци и македонстващи. Вторият е тактически – дали да се развие или не партизанско движение в страната. След поражението на комунистите в България Москва преценява, че без ВМРО не е възможен успешен реванш и дестабилизиране на Балканите и Европа. Тя залага на директно договаряне с лидера на организацията, което е и най-сигурният път за бърза промяна в нейната политика. Димитров и Коларов се чувстват пренебрегнати, тъй като са изключени от преговорите. Те също са убедени, че ВМРО трябва да бъде овладяна и подчинена, но според тях това е възможно само без Т. Александров. Изчистена е и позицията спрямо БЗНС – елиминиране на Задграничното му представителство и овладяване на вътрешните му структури. Приема се, че при отсъствие на подем на революционното движение в България, партизанските отряди само ще оправдават

репресиите и следователно не трябва да се насърчава тяхното създаване. Акцентът се поставя върху организирането на партийна Нелегална военна организация.

От 29 януари до 14 февруари 1924 г. в Москва се провежда първото след септемврийските събития специално съвещание на Президиума на ИККИ по българския въпрос с участието на тримата големи – Зиновиев, Бухарин, Радек. То приема политическа резолюция, дело на В. Коларов, която поставя пред БКП задачата „незабавно да пристъпи към военно-техническа подготовка за въоръжено въстание“ „в най-близко време“. На 19 февруари 1924 г. Балканската комисия утвърждава план и определя средства за създаване на Нелегална военна организация в България, която да подготви новото въстание. Необходимите суми са разчетени за 6 месеца и са изчислени на 56 600 долара, равняващи се на 7 709 486 лв. Те са достатъчни да се плаща, при тогавашното ниво на тарифи, на 1669 надничари, което означава, че Комунистическата партия би била в състояние да осигури издръжката не само на своя политически и военен апарат, но и на активните си членове. Предвижда се и осигуряването на значителни количества оръжие. В този контекст бъдещото въстание в България вече е не само заповядано, но и гарантирано и платено от Москва. Залага се не на „гнева на роба“, а на добре платен апарат от професионални революционери, на корумпиране и предварително разлагане на органите за сигурност на държавата – полицията, жандармерията, войската.

През март 1924 г. Политбюро на ЦК на РКП (б) се присъединява към оценките, направени от БКП и Коминтерна през февруари, че е „твърде вероятно революционно изостряне на кризата в България“, но заявява, че българското революционно движение трябва да разчита изключително на вътрешните си сили – българските работници и селяни и да има предвид, че в близко време СССР не може да му помогне с въоръжена сила, нито дори с военна демонстрация. Но перспективата се препотвърждава, както и ангажираността на най-високо ниво за изпращане на оръжие и средства.

След решенията на висшите органи на Коминтерна и на Болшевишката партия, към България действително потеглят парични преводи, упълномощени коминтерновски представители, чекисти и военни разузнавачи, които трябва да подпомогнат местните комунисти в подготовката на въоръженото въстание и да предоставят от първа ръка информация за ситуацията в страната. Доставките на оръжие обаче се забавят.

Подготовката на ново въстание през първата половина на 1924 г. не постига съществени резултати. По външнополитическа линия БКП не може да разчита на пряка съветска намеса и подкрепата на балканските комунистически партии, поради тяхната неорганизираност и политическа немощ. Въпреки подписаното още през февруари 1924 г. споразумение със земеделската емиграция, от нея не може да се очакват нито противоположни действия, нито дори взаимноизгодно сътрудничество, поради липсата на ресурс и основателния страх от нелоялно комунистическо поведение в хода на борбата за и след евентуалното вземане на властта. Отпада вероятността от въстание в Македония, организирано от ВМРО, и от югославско-български сблъсък, които биха отворили възможност за една антиправителствена акция. Във вътрешнополитически план съотношението на силите далеч не е в полза на радикалната опозиция. ВМРО изостря тона спрямо правителството на Цанков, обещава на Москва да се бори срещу него заедно с БКП, но нито е влязла в контакт с комунистите, нито е предприела никакви антиправителствени стъпки. БЗНС все още не се е съвзел от нанесените му тежки удари и е в начална фаза на своето организационно възстановяване. В често сменящите му се ръководства надделяват центристски настроени политици, които не се въодушевяват от съюзяване с комунистите, а още по-малко от желание да призват своите последователи отново да се жертват в името на чужди интереси. При тези условия комунистите дори не могат да се надяват на политически съюзници, чрез които да разширят застрашително антиправителствения фронт. Впрочем те и не търсят съюзници, а искат да обсебят и наложат своя контрол над земеделците и македонстващите. Самата Комунистическа партия е обезкървена и парализирана, дезорганизирана и неспособна за масови акции, особено след официалната ѝ забрана. Прекалено бодрите отчети не могат да скрият, че членският ѝ състав е намалал драстично, а активните комунисти и комсомолци не надвишават числото 1000. Нейните налични кадри и оръжие едва ли биха били достатъчни за ново масово въоръжено въстание, дори и за локални бунтове и затова основният въпрос, който занимава неговите адепти, е как да бъде ускорен и съкратен пътят до въстанието. В това направление се очертават две становища – за даване приоритет на нелегалната подготовка, чрез изграждане на мощна военна организация и конспиративна дейност, без да се пренебрегват възможностите на четническото движение, и за влизане в открит сблъсък, чрез разгръщане на партизанска война. Докато задграничното представителство на партията, в лицето най-вече на Г.

Димитров, поддържа първия вариант, то В.П. Милютин и вътрешното ръководство са привърженици на втория. На практика местните комунистически дейци действат и по двете линии. Паралелно с изграждането на професионална и платена нелегална военна организация те се ангажират и с организирането на партизански чети. Обзети от революционно нетърпение и припряност и по съветите на своите съветски инструктори, вътрешните дейци решават да зложат на вече съществуващи анархистически и вулгарни криминални разбойнически банди, които да подчинят на партийните цели и задачи – комплектуване на кадри, набавяне на оръжие и средства. По този начин за двигатели на бъдещата социална и политическа революция се привличат криминални престъпници, обирджии, контрабандисти, убийци – изметга на обществото.

Едва седем месеца след призива на Коларов и Димитров за вдигане на ново въстание и четири месеца след директивите на Коминтерна, на 17 май 1924 г. ЦК на БКП успява да свика нелегална конференция, която да направи рекапитулация на случилото се след 9 юни 1923 г. и да сведе новите задачи пред партията. „Витошката конференция“ не внася нищо ново и различно в анализа на близкото минало, предстоящите задачи и ръководството на БКП. Тя просто препотвърждава неправилните и неверни оценки за положението в страната и официално, със значително закъснение, утвърждава нереалистичния курс към ново въоръжено въстание. Очевидно то не може да се случи до края на пролетта и за това като нов времеви хоризонт се очертава есента на 1924 г. Такова е становището на Задграничното представителство, в лицето на Г. Димитров. С тази конференция завършва преходът на БКП от идейна, легална и масова партия в малка, нелегална, военизирана, платена, терористична структура за подривни, саботажни и наказателни акции. Структура, лишена от идейни и морални основи, служеща на чужди държавни интереси и воюваща срещу собствената си държава. Преходът не е просто и единствено заради нейната забрана, а заради съзнателно избрания и наложен от собствените ѝ ръководители и от Коминтерна екстремистки, ултралевичарски курс. Без съмнение през пролетта на 1924 г. БКП престава да бъде партия в политическия смисъл на понятието.

На 19 юни 1924 г. Политбюро на ЦК на РКП (б) отново разглежда ситуацията в България. То отново не подкрепя разгръщането на партизанско движение като път към масовото въстание и изисква БКП да се концентрира върху изграждането на апарата на

Нелегалната военна организация. Висшето съветско ръководство отчита непрекъснатите оплаквания и искания за оръжие и радикално решава въпроса, разпореждайки в България да бъде изпратено огромно количество – 10 000 пушки. Българските дела са поверени на нова комисия, с участието на ръководителите на силовите съветски структури – Фрунзе, Дзержински, Троцки. Те подготвят „Резолюция по българския въпрос“, одобрена от ПБ на ЦК на РКП (б) на 29 юли 1924 г. В документа категорично се заявява, че през есента не е възможно победоносно въстание в България и то трябва да бъде отложено „например до следващата пролет“, прикривайки тежката му подготвителна работа със съответните политически маневри. Допуска се и по-ранно започване на революционните действия. Решено е да се отпуснат 50 000 долара за закупуването и изпращането в България на 5000 пушки и до края на годината на комисията да бъдат предоставени допълнително 43 000 долара, по 8 600 на месец.

Решенията на ЦК на РКП (б) поливат с хладен душ прегрелите от революционно нетърпение Коларов и Димитров, но не отменят революционната перспектива, не предлагат радикална промяна в курса на БКП към ново въоръжено въстание и насилствено вземане на властта. Те просто отлагат началото на акцията с няколко месеца, за пролетта на 1925 г., с оглед на нейната по-добра политическа, организационна и военно-техническа подготовка. Още на 29 юли 1924 г. Коларов и Димитров, като изпълнителни и дисциплинирани служители, бързат да уверят своите началници, че приемат резолюцията, че ще продължат подготовката за въстание, но няма да правят авантюри и няма да призовават масите към непосредствени въоръжени действия. Със специално писмо те свеждат височайшите директиви на ЦК на БКП.

В началото на август 1924 г. ИККИ изпраща специална инструкция до българската си секция и нелегалната ѝ военна организация, с която се дава зелена светлина за началото на терористична дейност на българските комунисти, насочена срещу изменниците вътре в партията и срещу висшите представители на властта, които няма как да не са „контрареволуционери“. Самата терористична дейност трябва да има индивидуален характер до въстанието и масов характер по време на въстанието. Масовият терор трябва да се извършва по предварително изработен план и от предварително подготвени терористични групи за физическа ликвидация не само на представителите на властта, но и

на лидерите на партии и организации, несподелящи комунистическите възгледи, което ще рече на всички извън Комунистическата партия. Пъргаво и преди да се заеме с изпълнението на поставените задачи, вътрешното ръководство почти незабавно, преди средата на септември, изпълнява едно от нарежданията – за създаване по съветски образец на специална наказателна терористична група (ЧЕКА). В края на годината се ражда и идеята за организиране на атентат за нанасяне на унищожителен удар върху репресивния апарат на властта. Едва в началото на април 1925 г. различните заинтересовани фактори в Москва започват да разработват решение и резолюции, които да ревизират тактиката на БКП, за снемане на курса за ново въоръжено въстание, разпускане на военната организация, отказ от образуване на чети и ограничаване на терористичните актове – само за самоотбрана и против провокаторите. Резолюцията на президиума на ИККИ с горните пунктове е от 15 април. Следва 16 април 1925 г.

В **заключението** са представени изводи, обобщения и оценки, произтичащи от изложеното вече съдържание, но едновременно с това са поставени нови проблеми, които не са разгледани и са предложени възможни отговори. Аргументиран е нефашисткият характер на деветоюнското управление и съответно е посочено като неприемливо определянето на септемврийските събития като първото в света антифашистко въстание. Оспорено е, че целта на въстанието е установяване на „демократично“ работническо-селско правителство и е посочено, че същинската му цел е разрушаване и унищожаване на съществуващия конституционен, монархически, парламентарно-демократичен и правов ред и налагане на съветско по характер диктаторско комунистическо управление. Не властта предизвиква и налага въстанието, а Комунистическият интернационал и амбициите на екзалтирани личности, които в името на чужди интереси подлагат на жестоко и кърваво изпитание българския народ. Направен е опит да бъде обяснено защо въстанието е селско, а не работническо, защо в Северозападна България то има най-масов характер, но не е масово – в страната се надигат само 14,2% от населените места, временно властта е взета в 9,3% от селата и махалите и в 5,4% от градовете. Приведени са доказателства, че бидейки селско, въстанието не е дело на селската беднота, а на местните комунисти, мотивирано е не от икономически и социални причини, а от чисто идеологически и политически. Посочено е, че въстаническите действия от септември 1923 г. практически са проява на феномена партизанска война, че от самото си начало преследват регионални, а не

национални цели, не успяват да обединят усилията си дори в отделните райони, бързо се отказват от нападателните си намерения и преминават към отбрана. Именно партизанският характер на въстаническите прояви създава и най-сериозните проблеми пред войската при тяхното овладяване и потушаване. Изнесени са конкретни сведения за голямото число доброволци, притекли се в помощ на армията, правителството и държавата.

На основата на документи от епохата и съдебни дела от 50-те години на XX в. са представени примери на извънзаконово насилие, практикувано или допуснато от отделни офицери и войскове части. Проследена е „битката за жертвите“ от страна на въстаниците и е уточнено, че те не са 5000, нито 1500, а около 800. Във Фердинандско жертвите са посочени по дни, от което проличава, че $\frac{1}{4}$ от тях са в дните на интензивните сражения, а $\frac{3}{4}$ след тяхното приключване. Успоредно с това е изтъкнато, че случилото се не е изключение, вписва се в примерите на военно насилие, прилагано в следвоенна Европа, че извършените убийства и репресии са политически мотивирани, но не са систематични. Те обаче не могат да бъдат оправдани, тъй като върховенството на Конституцията и законите е принцип, който се счита за неотменим дори и в извънредни обстоятелства, война или всеобщо въстание, когато по силата на събитията е поставен въпросът за самото съществуване на държавата или на нейния държавен строй. За сравнение е посочено как действат болшевиките при смазването на „контрареволуционните въстания“.

ПРИНОСНИ МОМЕНТИ

1. Дисертационният труд е опит обективно да се изследва и анализира събитие, заемащо ключово място в новата българска история и предизвикващо постоянен обществен интерес, но останало извън вниманието на историците в последните три-четири десетилетия.
2. За целта е привлечен практически целият наличен и достъпен документален материал, като в научно обръщение са въведени нови и неизползвани до момента свидетелства, откриващи възможност за различна от целенасочено налаганата и възпроизвеждана почти век представа.
3. На систематичен критичен разбор е подложена огромна по обем историография, без да бъдат игнорирани постигнатите от нея резултати в събитиен и оценъчен план.
4. Приложен е нов подход, в който за отправна точка са възприети демократичните и държавно-институционалните принципи и ценности, за сметка на класово-съсловните и партийните.
5. Разгледаните събития са поставени в техния естествен правно-нормативен, социален и политически контекст и са представени в единство от идеен замисъл/цел – практическо действие – резултати/последизи.
6. Детайлно е разкрита ролята на основния външен фактор за предизвикването и задълбочаването на вътрешнополитическия сблъсък през 1923–1924 г. – Комунистическия интернационал и ЦК на Руската комунистическа партия „болшевики“, включително и на използваните идейни, политически, финансови и персонални инструменти за натиск и въздействие.
7. За първи път в историографията са систематизирани и представени действията на институциите и основно на българската армия за предотвратяване, овладяване и разгромяване на противодържавните комунистически прояви. Освен че са проследени на централно и местно ниво, отчетена е и тяхната целесъобразност, ефективност и законосъобразност.

8. В подробности е описан процесът на възникването, разрастването, развоя и прекратяването на вътрешния въоръжен конфликт през септември – октомври 1923 г.
9. Направена е преоценка на редица трайно установени тези и са поставени нови проблемни кръгове.